

Увага!

Цикл не містить вигаданих персонажів та подій.

Реальні імена запорозьких козаків узяті з козацьких реєстрів 1572, 1578, 1581, 1590 рр.; з офіційної документації того часу (універсали, листування, грамоти, інструкції тощо); з літописів: Баркулабівського, Биховця, Авраамки, Красинського, Рачинського, Короткого Київського (Супрасльського), Густинського, «Літописців Волині і України», Львівського, Острозького, Межигірського; з мемуарів та щоденників очевидців і учасників подій, із тогочасних хронік. Однак доволі часто про цих козаків відомо лише ім'я чи прізвисько та участь у тих чи інших подіях, а от дати їхнього народження чи смерті невідомі.

Попереджаємо!

Певні містичні події, які відбувалися з Автором під час збирання матеріалу для Книги та спілкування з нащадками тих, хто зберігає тавмницю Сили, вплинули на текст. Тому читання Книги Сили може супроводжуватись несподіваними ефектами.

ВАЛЕНТИН
ТЕРЛЕЦЬКИЙ

ВНИМА ЮЩИМ

◆ ВІРА ◆

Передмова

Кожен великий народ має свій героїчний епос, який намагається не «консервувати» в оригінальному вигляді, а всіляко «модернізувати», розвивати, пропагувати та просувати, навіть монетизувати в сучасному культурному просторі. Досить згадати, який комплексний зиск мають від своїх народних і, головне, реальних супергероїв японці, скандинави, французи, англосакси, поляки та навіть американці з їхнім ковбойським культом. Не кажучи вже про загальносвітове зацікавлення флібустьєрами. Бо військові корпорації з їхнім неповторним побутом, особливим пригодницьким та героїчним духом, певною загадковістю надають просто шикарну можливість для створення яскравих історій, легенд, міфів. Ця героїчна казка буде завжди живою, допоки жевріє на Землі й вогник самого людства. Цьому підтвердження — тонни написаної літератури, безліч знятих фільмів та серіалів, комікси, комп'ютерні ігри тощо.

А що ж має в своєму арсеналі Україна? Козаків! Які, на відміну від тих же самураїв та ніндзя, вікінгів, мушкетерів, рицарів-хрестоносців, шляхти та піратів, виконували доленосну місію державотворення для нашої країни, створили багато безпрецедентних, унікальних явищ у світовій історії, спричинилися до визначних подій на континенті, дали яскравих діячів і, головне, стали міцним захистом, справжнім живим щитом від навали різноманітного зла не лише для українців, а й для всієї Східної Європи. Але світ про це майже не знає. Та й самі українці заледве можуть визирнути з непробивної шкаралуці майстерно творених протягом століть стереотипів, де навіть саме поняття «козацтво» доволі часто трактується хибно, а явище, яке не має аналогів у світовій історії, інколи навіть спричиняє негатив. Як подолати це провалля, що не дає українцям вільно розправити плечі, з насолодою втягнути гарячий чи морозяний вітер зі степу, з моря, з гір та лісів, і почати дивитися на себе та інших зі спокійним розумінням воїна, котрий знає й пам'ятає, любить і боронить? Ця сила дається разом з правдою, але щоб її здобути, потрібно докласти певних зусиль. Козаки це вміли, а ми, їхні нащадки, призабули. Бо нас змушували впадати в безпам'ятство, нехтувати унікальним надбанням, губити і продавати не нами здобуті скарби, насміхатися й зневажати. Так, це дуже важке завдання. Але цілком досяжне. Тому я пропоную читачам разом творити

сучасний козацький міф, який нікуди не подівся, не зник і не розчинився, а дав українцям змогу вчергове відстояти свою Волю і право на буття у смертельному протистоянні з Мороком у 2014 році. І пропоную могутню зброю задля досягнення цієї мети — «Книги Сили».

«Віра» — це друга частина моєї серії романів «Книги Сили», історії, яку я планую безперервно довести до нашого з вами часу (перша частина — «Воля» — вийшла друком 2018 року у видавництві «Кальварія»). Оповідь саме цього твору охоплює один з найцікавіших періодів історії козацької України — першу половину сімнадцятого століття. Запорожці саджають на московський трон царя Лжедмитрія, беруть штурмом турецькі фортеці Варну, Кафу, палять околиці Стамбула, штурмують Москву. Відновлюють православну київську митрополію. Зводять монастирі та храми. Зупиняють османську навалу під Хотином. Відстоюють свої права у повстаннях 1625, 1630, 1635, 1637-1638 років. Козацтво стає новою українською елітою замість старої неспроможної шляхти, а Військо Запорозьке — одним з найбільш дієвих лицарських християнських орденів. Усіх володарів тогочасного Старого Світу неабияк цікавила таємниця козацької сили та непереможності, яку зберігав хранитель — загадковий писар Олексій Попович, про діяльність і життя якого я віднайшов доволі цікаві свідчення.

Створення цієї частини Книги далось мені непросто, незважаючи на те, що описаний період в історії козацтва — найбільш героїчний та мій улюблений. Буденність намагалася усіляко відволікати від захопливого процесу пізнання козацького феномену. Але це не завадило зробити для самого себе багато вражаючих відкриттів. Сподіваюсь, мої гіпотези стосовно певних подій викличуть інтерес не лише у читачів, а й у професійних істориків, оскільки мені здається, що під час написання цієї частини вдалося закрити деякі «білі плями» української історії.

Працюючи з першоджерелами — мемуарами та щоденниками учасників і свідків подій, літописами, реєстрами, матеріалами комісій, тогочасною епістолярією та офіційною документацією, фольклорним матеріалом, вдалося, зокрема, встановити подробиці загибелі козацьких гетьманів Самійла Кішки та Карпа Півтора-Кожуха, життєвої долі Тараса Трясила, смертельного поранення Петра Сагайдачного, маршрут козацького походу на Крим 1628 року і деталі загибелі під час нього Михайла Дорошенка та Оліфера Голуба. А ще зробив спробу вирахувати, в якому саме місці затонув золотий кінь з Бахчисарая, привезений козаками з цього походу. Намагаюся довести, що під личиною московського царя Лжедмитрія ховалося одразу троє людей, а в спецоперації зі зведення цієї трійці на московський престол вирішальну роль відіграли саме запорожці. Деталізую моторошні хорор-події голодування в московському

Кремлі польсько-козацького гарнізону. Розкриваю таємницю таких загадкових особистостей, як Оліваріус де Марконес і характерник Арлам Грибовський. Встановлюю дату та обставини полону й звільнення з нього Івана Сулими. Уточнюю дату, місце та особи запорожців, які написали знаменитого листа турецькому султану Осману. Розкриваю загадку, чому Конашевич-Сагайдачний так і не взяв штурмом Москву 1618 року. Роблю припущення, що одним з джур (зброєносців) знаменитого гетьмана був чорношкірий африканець Ганнібал. Доводжу, що французький інженер і мемуарист Гійом Левассер де Боплан був шпигуном таємного містичного ордена і водночас допомагав козакам зберегти свою таємницю. Встановлюю деталі неймовірного зникнення 20-тисячного козацького війська з повного оточення під Кумейками 1637 року. Я вирахував, де запорожці захоvalи свої човни, гармати і скарбницю з чародійськими артефактами під час руйнування Січі поляками 1639 року, а також озвучую подробиці останнього бою козацьких старійшин за свою столицю на Базавлуці. Даю власну версію участі козаків в облозі та взятті фортеці Дюнкерк у Франції. І, нарешті, встановлюю подробиці втечі Богдана Хмельницького з ув'язнення в Чигирині та викрадення козацькими пластунами привілеїв короля Владислава, що стало поштовхом до створення запорожцями своєї повноцінної держави. Ще раз наголошую — оскільки цей твір все ж таки художній, я, як письменник, лише зробив спробу встановити деякі відсутні факти та поєднати цю історію в єдиний, безперервний ланцюг.

Тепер до вашої уваги — занурення в яскравий, заманливий, унікальний, неповторний, загадковий, таємничий і в чомусь навіть містичний світ українського козацтва. Тут немає вигаданих подій, постатей чи явищ — усе це відбувалося насправді й було абсолютно реальним, принаймні для сучасників. І пам'ятайте: ця історія триває і зараз, тож згодом, дасть Бог, ви також можете стати персонажами «Книги Сили».

З повагою — автор

1602, 28 лютого, Полтсамаа, Інфлянти

Хрипкий звук козацької сурми, що почувся здалеку, одразу наповнив довколишній світ липкою передсвітанковою тривогою. Мляве сонце сторожко вислизнуло з-за лісу, ледь підсвітило темно-сіре небо і почало поволі народжувати новий день. Нахабно повіяв холодний вітер, від чого прокинувся і нерадісно застугонів убогим гіллям чахлий лісок, недбало розкиданий по облісілих, засипаних скрижанілим снігом урочищах.

— Що це за люди, та й чи люди вони? Хто привів їх сюди? Звідки вони взялися? Я ніколи раніше не бачив такої тактики ведення бою. Своїм дикунським завзяттям і зухвалістю вони переважають навіть наших гельголандських фризів¹. Але — о всемогутній Боже — я в захваті від цього! — зазвичай спокійний і врівноважений граф Іоганн Нассауський від збудження не знаходив собі місця, а його соковите обличчя з глибокими сумними очима незвично пересмикувалося і тремтіло.

— Полковники Андерс Ленартссон і Арвід Ерікссон Сталарм мовчки спостерігали за знаменитим воєначальником, героєм голландських війн за незалежність від Іспанії, який вже майже пів року був найманим командувачем шведських військ у Лівонії замість принца-регента Карла Седерманландського, що після низки невдач на полі бою наприкінці вересня повернувся з Інфлянт до Швеції². Від графа Іоганна Нассау всі очікували дива, яке зможе переламати перебіг кампанії на користь шведів, але поки що його не сталося. Радше навпаки — за цей час полякам після двомісячної облоги здалися важливі фортеці Вольмар і Ергеме. При цьому в полон потрапили генерал Карл Юллен'ельм та молодий капітан Якоб Деллагарді, на яких граф Іоганн покладав особливі надії.

Вже тепер Іоганн Нассауський розумів, що його головним супротивником і призвідником всіх шведських невдач був не командувач польських військ, великий коронний гетьман і канцлер Ян Замойський, і навіть

---

¹ Корінне населення острова Гельголанд у Північному морі (тепер у складі ФРН). Ф р и з и — етнос, що проживає на території сучасних Нідерландів та Німеччини. Належить до давньогерманських племен і має свою окрему фризьку мову.

² Польсько-шведська війна 1600–1611 рр. Так звана Інфлянтська кампанія (1600–1602) — перша частина цієї війни. Інфлянти, Інфляндія, Ліфляндія — тодішня назва Естонії.

не його талановитий полководець, польний гетьман коронний Станіслав Жолкевський, і навіть не великий лицар і знавець тутешніх територій, венденський воєвода Георг фон Фаренсбах. Усі його невдачі були справою рук тих, хто йшов в авангарді польської армії — дивних, небачених ним раніше чубатих воїнів, на чолі яких стояв сімдесятирічний гетьман Самійло Кішка.

Двотисячний корпус запорозьких козаків прибув під Вольмар торік на початку листопада й одразу показав свої незвичні військові вміння. За задумом Замойського, козаки мали проводити розвідку та розширити безпечно від ворога територію навколо польського війська.

Перше диво трапилося під Ергеме. Розвідувальна сотня січовиків розіграла панічний відступ, чим виманила ворожий гарнізон у відкрите поле. Там шведський загін було раптово оточено та знищено. Протягом наступних тижнів козаки розігнали всі залоги, фуражні та розвідувальні команди ворога навколо польського війська. У результаті шведське командування остаточно втратило зв'язок із обложеними у Вольмарі, а поляки, зі свого боку, змогли зосередити всі сили на облозі.

У середині грудня гарнізони Вольмара і Ергеме капітулювали. Гетьман Кішка рушив навздогін за шведами, змушуючи їх постійно перебувати в бойовій готовності. У січні польські та шведські війська стали на зимові квартири, припинивши активні сутички. Але не козаки. Вони й далі регулярно знищували всі розвідувальні й фуражні команди шведів. На початку лютого польське військо пішло на Тарту.

Шведи спробували раптовою атакою розділити їхні розтягнуті на марші порядки. Запорожці розсіяли шведську кінноту і, переслідуючи ворога, з'явилися під стінами Полтсамаа. Цієї ночі вони захопили місто, розбили розквартированих там рейтарів¹, і ось зараз, щойно замайорів похмурий ранок, збиралися атакувати цитадель, де в цей час опинилося командування шведської армії.

Полковники Андерс Ленартссон і Арвід Ерікссон Сталарм, якого навіть прості солдати в очі називали «Сталевою Рукою», лише вчора прибули в стан шведського війська, щоб згодом змінити на командуванні графа Нассауського. Аби підняти бойовий дух своїх солдатів, принц-регент Карл вирішив передати командування армією саме шведським воєначальникам, для чого навіть помилував і випустив із в'язниці свого запеклого

---

¹ Рейтари — вид найманої кавалерії в арміях європейських країн у XVI–XVIII ст. Прийшли на зміну важкій рицарській кінноті. Мали на озброєнні вогнепальну зброю (рушницю або карабін, пістолі), палаші, а іноді й списи; носили шоломи і нагрудні лати. Рейтарські підрозділи використовувалися польським урядом в Україні для придушення козацьких повстань.

супротивника Сталарма, який кров'ю і майбутніми успіхами на полі бою мусив спокутувати свою участь у громадянській війні у Швеції на боці Сигізмунда III Вази проти Карла¹. «Сталева Рука» — бородатий, похмурий, зі злими, проте допитливими очима — замість привітань і додаткових розпитувань відчеканив тихим владним голосом:

— У замку Гріпсхольм, де перебував три останні роки, я познайомився з колишнім писарем цих козаків, що втік від їхнього гніву до Сигізмунда, а потім опинився в Швеції. Він говорив, що наглою силою цих запорожців не здолати, бо є серед них великі чаклуни. Тільки хитрістю і чародійськими знаннями можна їх перемогти. Я знав, що поїду сюди вам на зміну і що мені доведеться битися з цими козаками, тому випросив того писаря з собою.

На знак Сталарма до зали увійшов сухий чоловічок із запалими щокми і рухливими темними очима. Не промовивши ані слова, він видобув з-під вільчури² невеличкий мішечок і висипав його вміст на стіл. Це були мушкетні кулі, але незвичайні. Срібні.

— У Варшаві я обміняв їх у шотландського чаклуна Альбрехта Лентона на дуже дорогу мені річ — нерозмінний таляр³. Кілька років та монета забезпечувала мене статком, але за це я мусив зрадити своїх побратимів. Це не принесло мені щастя. Я ледве вирвався живим від їхньої помсти. Вони й досі переслідують мене — навіть у снах. Троє зачарованих козацькими характерниками ченців із заговореними шаблями полюють на мене. Кожен мій день і кожна ніч — це суцільний жах. Лягаючи спати, я не знаю, чи прокинуся вранці. І вони шукатимуть мене доти, доки не зживуть зі світу, бо я порушив звичай. Тому вирішив сам завершити цю гонитву... Я покажу вам, як перемогти козаків.

— Що ви за це хочете? — спитав граф Нассауський.

---

¹ 1592 р. королем Шведської імперії став король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза, ревний католик. Його дядько герцог Карл, який сам мріяв стати королем, та таємна рада відстоювали Лютеранську церкву. Врешті Сигізмунд III почав громадянську війну проти Карла. 1598 р. військо під командуванням Карла вщент розбило армію Сигізмунда у битві при Стонгебру. Після цього Карл досить швидко оволодів усією країною та придушив спротив прихильників Сигізмунда III. 1599 року ріксдаг оголосив Сигізмунда позбавленим трону.

² Вільчура — верхній чоловічий зимовий одяг. Накідка з вовчої шкіри шерстю назовні.

³ Нерозмінний таляр — заговорена спеціальними магічними ритуалами монета, яка забезпечувала своєму власнику постійну наявність грошей. Завжди повертався до свого господаря. Його не можна було губити або продавати, інакше він втрачав свої властивості. Також, розплатившись цією монетою, не можна було брати решту.

— Помсти і спокою, нехай навіть це прийде разом із моєю смертю, — відповів колишній запорозький писар.

— Тоді дійте, — тихо відповів граф.

Гетьман Війська Запорозького Низового Самійло Кішка уважно оглядав цитадель, приклавши долоню козирком до чола, хоча сонце ледь визирало з-поміж сірих важких хмар. Низенький, жиливий, спокійний, гетьман завжди здавався упевненим у всіх своїх діях, повсякчас лагідно посміхався, вмюючи при цьому охопити пильним поглядом усе військо одразу і кожного козака зокрема. Насправді на цій війні йому було нелегко втримати козацтво у покорі й зберегти необхідну дисципліну. Обіцаний жолд¹ не виплачувався, а холод, голод і хвороби гнали козаків на пошуки хліба і тепла, які вони з превеликою важкістю знаходили у цьому малонаселеному, бідному, убогому краї. Зиму довелося пересиджувати в крижаних землянках, оскільки довкіл не вистачало потрібної для побудови куренів² деревини. До того ж, за браком фуражу почався падіж коней. Так само тяжко доводилося і польським жовнірам, що стало причиною їхнього масового дезертирства. Всю зиму королівське військо зазнавало більших втрат через утікачів, аніж через загиблих і поранених. Тепер же воно тануло просто на очах. Якщо у вересні Замоївський привів до Інфлянт п'ятнадцять тисяч війська, не рахуючи козаків, то зараз під його орудою залишилося всього п'ять тисяч. Запорожці теж виказували невдоволення умовами служби, проте жодного дезертира у Кішки не було. Козаків тримали обіцанки Замоївського повернути їм всі привілеї, відібрані шість років тому за війну проти уряду³.

Запорожські старшини — полковники Іван Куцкович — молодший брат Самійла Кішки, Іван Косий, Гаврило Крутневич, Михайло Белешко, обозний Ян Оришовський та писар Грицько Сеневи́ч — стояли під вкопаним у землю бунчуком⁴ та споглядали на козаків, що шикувалися для атаки на цитадель.

¹ Жолд — річна платня найманим жовнірам і козакам.

² Курінь — 1) тимчасове козацьке житло з гілок дерева, листя, жердин очерету, соломи, звіриних шкур. 2) Міцна велика хата з товстих дубових брусів для проживання кількох сотень осіб на Січі. 3) Адміністративно-військовий поділ на Запорозькій Січі.

³ Війна козаків проти уряду Речі Посполитої під проводом Семерія Наливайка, Григорія Лободи і Матвія Шаули 1596 р.

⁴ Бунчук — штандарт полководця у східноєвропейських народів. Держак із золотою кулею, під якою підвішене кінське волосся. Символ гетьманської влади в Речі Посполитій, Війську Запорозькому, Війську Донському тощо.

— Що скажете, пане гетьмане? Чи зможемо сьогодні добути шведів в тому замку? — бадьоро спитав велетень Гаврило Крутневич, виграючи опуклими м'язами під тонкою сорочкою, поверх якої була недбало накинута рисяча шуба.

— Спробуємо, Гавриле, спробуємо... Наші пластуни повідомили, що вчора до графа Нассауського на поміч прибув сам воєвода «Сталева Рука». Карл його навіть випустив із тюрми, аби нас воювати. І начебто з ним прибув хтось із колишніх запорожців — буде підказувати шведам, що до чого... І знайдеться ж завжди така тварюка, пробач мені, Господи...

Ян Оришовський — моторний, попри поважний вік, загартований в боях і походах ще з баторієвих часів¹ старшина — рушив до табору, аби ще раз перевірити його готовність до ймовірної вилазки шведів із цитаделі. До нього відразу підійшов обозний осавул і повідомив, що нещодавно вартові затримали біля крайніх возів якогось українця, який видає себе за колишнього військового писаря запорожців. Оришовський наблизився до затриманого і насторожено спитав, хто він такий.

— Іван Кречкевич я. Колись товариство чотири рази обирало мене військовим писарем. Ми з вами разом воювали у Молдавії проти турків. Пам'ятаєте мене?

— Аякже! — бадьоро відгукнувся Оришовський. — Така слава з пам'яті не стирається... Правда, коли тебе січовики опісля того походу попрохали передати каламар² іншому писарю, ти одразу кудись пощез...

— То все вже давня справа. А тепер-от маю нагальне діло до гетьмана вашого, пана Кішки. Мова про життя і смерть...

Козаки обшукали Кречкевича, але жодної зброї при ньому не виявили. Оришовський сам відвів колишнього писаря до гетьмана. Самійло Кішка особисто не знав Кречкевича, тому попросив швидко викласти його справу, аби зосередитися на майбутньому штурмі. Кречкевич розчаровано привітався з теперішнім козацьким писарем Грицьком Сеневичем — доволі молодим, проте зарозумілим на вигляд — і швидко мовив:

— Думав я, що побачу тут з каламарем на поясі свого давнього приятеля Олексія Поповича... Є в мене одне діло до нього. Але, мабуть, не мій нині день... Що ж, передавайте йому вітаннячко, як повернетесь на Січ. І скажіть, щоб ченців своїх пекельних відкликав назад — більше нема задля чого їм на бідного раба Божого Івана Кречкевича полювати. Був

¹ Часи правління короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576–1586 рр.).

² Каламар — чорнильниця. Срібний каламар — символ влади військового писаря Війська Запорозького Низового. Належав до військових клейнодів (символів влади).

колись такий собі козак Кречкевич, та увесь вийшов. Але обітницю свою я таки виконаю, раз уже погодився взяти цей гріх на душу... Пробачте мені, панове.

З цими словами він вихопив з-за халяви високого чобота маленький пістоль і впритул вистрілив у Самійла Кішку. Той якраз повернувся до співрозмовника потилицею, бо його увагу привернув звук сурми та полкових тулумбасів¹, які сповіщали про готовність війська до атаки. Тієї ж миті Кречкевич неголосно скрикнув і повалився на землю слідом за гетьманом. З його грудей, прямо з серця, стирчала довга стріла.

Гетьман Самійло Кішка був мертвий. Його вбивця лежав поруч, зачепившись осклілим поглядом за верхів'я найближчих дерев. До них звідусіль бігли козаки. Останнім повільно підійшов, стискаючи лук, з якого була пущена вбивча стріла, молодий лицар у високій горностаєвій шапці та довгій опанчі². На його суворому смаглявому обличчі металево виблискували з-під густих брів колючі сірі очі.

— Живим його, сволоту, треба було брати! Ех, яка біда! — із жалем вимовив Ян Оришовський, оглядаючи тіло вбитого гетьмана.

— Він щось говорив про Олексія Поповича, мабуть, розшукував його тут, — пробасив Гаврило Крутневич, стискаючи в руках бойову сокиру.

— Не він один цікавиться Поповичем. І це починає мене дратувати, — відповів лицар із луком у руках, повернувся і рвучко рушив до своєї сотні, що вже пішла у наступ на замкові мури під прикриттям гуляй-городів³.

— Страшний він характерник, цей Петро Конашевич, аж шкіра сиротами вкривається від його погляду. І лучник зацний. Недарма його січовики Сагайдачним прозвали, — задумливо мовив писар Грицько Сеневиц, проводжаючи його поглядом.

У цей час з цитаделі вдарили шведські металеві машини та кулеврини⁴. Декілька важких ядер лягло біля того місця, де стояла старшина, було вбито полкового хорунжого і двох молодиків. У авангардному полку під рукою брата загиблого гетьмана Івана Куцковича також були значні втрати. У відповідь заговорили козацькі гармати. Розпочався бій. Під завивання сурм та гуркіт тулумбасів, розпустивши малинові знамена зі срібними хрестами на них, запорожці відчайдушно йшли на штурм. Вони ще не знали про загибель свого улюбленого гетьмана Самійла Кішки. Під

¹ Тулумбаси — військові литаври у Війську Запорозькому, якими відав сотенний, полковий чи військовий довбуш. Належали до військових клейнодів.

² Опанча — старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща.

³ Гуляй-город — облогове рухоме укріплення, дерев'яний бастион на колесах.

⁴ Кулеврина — довгоствольна гармата.

зливою зі свинцю і каміння Ян Оришовський спішно вивозив до обозу тіло свого товариша.

...братчики запорозькі на брожочі, найліпші бадав'ями запряжоному, доправили до Канева тіло пана нашого гетьмана низового Самойла Кішки, жесь рукою аспіда супостата изражений і забитий був у землі Інфлянтській. А і того мордира зраїцю завжди стріла козацька знайдовала. Новий гетьман запорозький Гаврило Крутневич наказав Кішку в обителі козацькій в алтембасовому кунтуші во гроб камінний покладати. Ровне усім рицарством пальбу превелику з армат та пицалей учиняли, хрест тесаний освєцоний в головах уставляли, славу на віки вічну йому воздавали.

Обецнє у травені товариство, которє за Порогами зостало, зо дві тисячі під город Кілію та під Білгород на море випадало, турські галери у полон брало, невольників християнських на волю випускало, і на Січу обфито у славі повертало...

1602, листопад, Запорозька Січ, о. Базавлук

Пронизливий вітер раз по раз збивав останнє жовто-червоне листя з дерев, розвіював його довколишніми плавнями, прикривав ним потоки й озерця, закидав байраки і балки. Осінь тужливо стугоніла Великим Лугом, наче закликала світ покірно прийняти неминучу зиму, що невідвратно насувалася з півночі. І світ поволі завмирав, безвольно зголошувався на сонливе марення, незважаючи на кволі потуги блілого сонця, що безпомічно ковзало охололим промінням по притихлій дніпровській гладі.

Низькі двері Поповичівського куреня¹ прочинилися і до помешкання, тьмяно освітленого декількома каганцями, що блимали в куті під іконами, увійшли наказний гетьман² Григорій Ізапович, козацький старійшина Якуб Осовський, отаман Донського куреня Іван Заруцький, а з ними якийсь довготелесий похмурий чоловік із довгим волоссям і розумними, проте недобрими очима. Перехрестившись на ікони, вони обдивилися курінь. На цей час більшість товариства вже розійшлася «на лежі»³ по містах і селах, на Січі ж лишився тільки невеликий гарнізон товаришів, які прийняли лицарську обітницю і жили тут постійно. Тому зараз, окрім писаря Олексія Поповича, в курені були лише курінний отаман Андрій Гунченко, кухар, що порався біля великого мідного казана, та ще двоє козаків, котрі якраз готувалися заступити на чати на головній січовій вежі.

— Отамане, товариство, ваші голови! — проказав наказний гетьман, кланяючись усім присутнім.

— Ваші голови, ваші голови! — також вклонився поважним гостям Андрій Гунченко і запропонував сісти до сирна — довгого столу з дубових дощок, що тягнувся вздовж усього куреня.

Курінний кухар одразу заметушився біля столу, підносячи гостям дерев'яні тарелі з тетерею і щербою⁴. Пообідавши, козаки прочитали молитву, і наказний гетьман неквапом розпочав розмову, задля якої, вочевидь, і прийшов до них.

¹ Поповичівський курінь — один із тридцяти восьми куренів Запорозької Січі.

² Наказний гетьман — керівник війська, призначений обраним гетьманом на час своєї відсутності.

³ На лежі — зимові квартири, постій.

⁴ Тетеря — страва з борошна та пшена. Щерба — рибна юшка.

— Завітав до нас з Московії ось цей пан — Григорій, що ченцем у тамтешніх монастирях був, а тепер до нас, козаків запорозьких, приїхав із дивною новиною. Хоче він з тобою, братчику Олексію, порадитись, бо прочув про тебе у Києві від козаків та має гадку, що ти йому допоможеш як не ділом, то словом мудрим.

Ізапович невпевнено поглянув на довготелесого чолов'ягу, який вмить блиснув карим оком на Поповича, відкинув долонею з чола сплутане волосся і проскрипів різким голосом:

— Кажуть люди, що ти, Олексію, волхв превеликий, і маєш книгу особливу, де всякого доля записана і всякого шлях можна розгледіти. Тому й прийшов до тебе, аби надав мені допомогу в богоугодній справі. Взимку довелося мені тікати з Москви, бо хотів позбавити мене життя нечестивий цар Борис та його пси віроломні — за правду суцю, яку несу я народу московському та руському. Опісля був я навесні у святій обителі Печерській, в архімандрита Єлисея Плетенецького, а влітку — на Волині, у князя Василя Острозького, і всюди цю вістку благу розносив, — колишній чернець Григорій багатозначно замовк, обводючи усіх переможним поглядом. — Маю я місію святу — повідомити всій Русі-матері, що істинний спадкоємець престолу московського — царевич Дмитрій Іоаннович, молодший син царя Іоанна Грозного — не був підступно убитий в Угличі Борисом, а врятувався від рук убивчих, весь цей час переховувався у вірних слуг своїх, і живий нині! Тепер, досягши віку дорослого, готовий царевич посісти своє законне місце на московському троні та скинути зрадника і боговідступника Бориса. Але задля діла цього праведного потрібна йому сила військова, аби тих свавільних московитів до покори привести і пиху їхню невгамовну обламати. Тому я від імені царя істинного всієї Русі Дмитрія Першого прошу славне Військо Запорозьке Низове долучити свої пищалі¹ та шаблі до цього визвольного походу, а тобі, волхве, пропоную стати радником законного царя московського Дмитрія Першого.

В курені запала тиша. Чернець-розстрига чекав відповіді, свердлячи масним поглядом співрозмовників. Першим озвався Григорій Ізапович:

— Оскільки пан гетьман запорозький Іван Кущкович із військом і досі перебуває на війні в Інфлянтах, ми зараз не можемо рішати від імені всього товариства, бо діло це дуже важливе і непросте. Проте козаки — народ вільний, тож ви можете хоч сьогодні набрати охочих до цього походу у наших землях.

— Бачив я у своїй книзі все, що мені потрібно, — озвався Олексій Попович. — Царевичу Дмитрію передай від мене, аби не ховався за чужими

---

¹ Пищаль, самопал — загальна назва ручної вогнепальної зброї (мушкети, аркебузи).

личинами, а свою істинну шукав, тоді й прийде успіх. Шкода, але народ московитський через звірину темність свою не зрозуміє його прагнень, тому й не прийме. Та встигне Дмитрій показати шлях, яким могли б ті люди та ціле їхнє царство піти, якби схотили з тієї темряви скоріше вилізти... Радником його бути я не можу, бо іншу мету для іншого народу маю. А шаблі та самопали козацькі — до його послуг завжди, хай кличе, як потреба буде.

Гість криво посміхнувся, зло зиркнув на козаків, рвучко піднявся з-за сирна і пішов на двір, навіть не перехрестившись на ікони. За ним одразу поспішив Іван Заруцький. Помовчавши, Григорій Ізапович тихо мовив:

— Чує серце, тяжкі та смутні часи ляжуть невдовзі на ту Московію нещасливу.

— Та чого ж, пане гетьмане наказний, нещаслива вона? — бадьоро озвався курінний Андрій Гунченко. — Навпаки, щаслива, бо дурна. Живуть собі в незнанні та блуді, та й не переймаються, бо не купиш ума, як голови нема. Тих дурних москвитян вогнем та мечем треба розуму навчати. Може, у Дмитрія-царевича й вийде, хоча сумніваюся. Дурнем бути — не дуба гнути, як у мене на батьківщині в Звенигороді кажуть.

— Не гарячкуй так, пане отамане, — відповів Якуб Осовський. — Не такий вже й недолугий той народ. Вони лишень прикидаються нерозумними, повір мені. А насправді всі вони там — підступні, хитрі й заповзяті. Свого не упустять. Аби й нам від того буревію гілляк не наламало...

— Чули, панове, про голод страшний у них там? Неврожай великий був ще того року, а цього літа московити, подібно худобі, пожирали траву з землі, а взимку — сіно, людське лайно та навіть мертвих людей, спаси Господи, — знову тихо сказав Ізапович, і козаки разом перехрестилися. — І зараз кояться там страшні речі. Дітей викрадають одне в одного, вбивають та варять! Кажуть, в тій Москві на базарах продається людське м'ясо, запечене в пирогах. Скрізь дорогами там ватаги харцизяк¹ розплодилися, подорожніх доганяють, ріжуть та з'їдають, як звірину, а майно їхнє потім у столиці продають. Околиці всі спорожніли, народ залишає домівки і біжить у Москву. Бо там цар Борис гроші з казни державної усім роздає, аби людей тих бідолашних порятувати. А дорожнеча там така, що все коштує у кількадесят разів більше, аніж іще торік. Тому мерців, кажуть, щодень там сотнями вивозять і ховають, а подекуди мертві на вулицях так і лежать купами. Страх Господній, кара Божа, та й годі!

— Кара їм буде, коли той царевич, чи хто він там є такий, на них з військом піде. Отоді Москва заплаче по-справжньому, — злостиво відрубав Гунченко.

---

¹ Харцизи, харцизяки, харцизники — розбійники.

— А таки піде, — задумливо мовив Олексій Попович. — І запорожці теж підуть з ним.

— Іди в гості сміло, як не жде вдома діло, — зітхнув Гунченко, і на тому старшини, подякувавши один одному, розійшлися.

У Донському курені, окрім кухаря та кількох молодиків, що грюкали в сінях ваганами¹, теж було порожньо, тому отаман Іван Заруцький, не боячись бути підслуханим, вільно розмовляв із розстригою Григорієм.

— Не буде тобі зараз підтримки на Запорожжі. Старого гетьмана Кішку вбито, новий гетьман із військом досі у Лівонії, тутешнє товариство перед зимою звіра лугового доловлює, або вже й на волості відійшло. Пізно ти приїхав. І ще якби той архімандрит Плетенецький надав тобі поміч, то й запорожці пішли б слідом. А так...

— Той святоша не надав би, бо одразу мене розкусив, — відрізав Отреп'єв, бігаючи швидкими очима по лампадках та іконах в кутку куреня. — Не шаную я христову віру так, як їм того хочеться. Інші книги знаю — ті, що «чорними» називаються. Та й у Москві з волхвами усілякими дружбу водив, дечого від них і навчився... Знаки ми різні бачили. Небо вночі так грізно блискало, ніби одне військо билосся з іншим, і від цього ставало так світло, наче зійшов місяць. А часом на небі стояли два місяці, а кілька разів три сонця, багато разів здіймалися небачені бурі, зносили вежі міських воріт і хрести з багатьох церков. У людей і худоби народжувалося багато дивних виродків. Не стало риби в воді, птахів у повітрі, дичини в лісі, а те, що варилося і подавалося на стіл, не мало свого колишнього смаку. Собака пожер собаку, і вовк пожер вовка... З литовської сторони прийшли вовки і бродили великими зграями, так що мандрівникам не можна було вирушати в дорогу маленькими загонами. Та московити не зважали на ці знамення, як колись іудеї в Єрусалимі, вони гадали, що це на щастя. А волхви татарські та німецькі тлумачили це так: різні лукаві народи пройдуть в майбутньому по московській землі і зазіхатимуть на престол. І будуть московити зраджувати один одного, гризтися як собаки і знищувати свій же народ. Тільки справжній цар — Дмитрій Іоаннович — зможе порятувати той поганьблений край.

— Е-е-е, монаше, он воно що! Тоді раджу тобі йти на Дон, до характерника превеликого Андрія Корели, якого запорожці звідси вигнали, бо на знання їхні тасмні зазіхав. Впевнений, що ви з ним знайдете спільну мову! Я тебе проведу до нього, бо і сам вже давно на Дон збирався податися — маю там друзів багато. Підіймемо спершу донців, а потім і запорожці підтягнуться під святе діло. Вирушаємо завтра, нічого тягнути

---

¹ Вагани — мідні казани для приготування їжі.

до снігів, — Заруцький вмовк, бо в цей час до куреня ввійшло декілька козаків. Вони виглядали дуже втомленими, адже щойно повернулися зі степу, тому одразу попадали на лежаки під стінами.

Біля січової церкви Олексія Поповича наздогнав Івашко Ростопча — кульгавий, не за роками сивий, наче сніжна гора, характерник, що завжди намагався бути при писареві. Затримавши Поповича за руку, він похапцем мовив:

— Підслухав я тут розмову отамана Заруцького з отим розстригою московським. Випадково проходив повз Донський курінь, побачив їх, та й не втримався — приклав вухо до віконця... Так-от, збирається Заруцький йти звідси на Дон і того ченця-утікача із собою тягне. Хочуть вони там знайти якогось Корелу — характерника сильного, якого нібито запорожці колись прогнали, і з ним підіймати донців на якесь важливе діло. Подумалося мені, що тобі це буде цікаво.

— Корелу? Он як... Був тут колись такий. Ти його не застав, бо у той час із Наливайком степами буджацькими¹ гасав... Що ж, діло таки серйозне закручується. Треба нам зі старійшинами — дідами сивоусими — порадитись, як бути далі, допоки гетьман з військом із Лівонії повернеться. Збирай їх у мене в курені на вечір.

Попович поправив під кунтушем² обтягнуту шкірою книгу, яку завжди носив при собі поруч зі Святим Письмом, перехрестився і ступив до церкви, де щойно розпочалася вечірня служба.

...з Лівонії теї військо запорозьке тяжко виходило, велце обтяжено оболілими і уязвеними товаришами, ще й з набитком обфитим. Поле ставили і стації брали у Білій Русі, жеби прокорм собі імати. Король Жигимонт жадного пинезя козакам з обіцяного жолду не заплатив, і сукна на ризи не дав, хоч живота свого не щадили і в тій брані вкрутній воїв запорозьких без лічби забито було. Ау Полоцьку та у Вітебську козацтво тій шляхті й міщанам тим безецним помстилося, котрі ляхам поміч надавали супроти низовців, як це Семерій Наливайко тими краями гуляв. От гетьмани запорозькі Іван Куцкович та опосле Іван Косий з товариством тих здрайців приборно пренаслідовали, котрих причинців обісили, майно їхнє межі товаришів паювали, комоней, жон і отроків оних із собою забирали. Тожде заразом і наскоки литовських хорогв усі відбивали. Так козацьке військо у осінь того ж року 1603 од Різдва Христового на Січ повернулось...

¹ Буджак — історична назва Бессарабії.

² Кунтуш — верхній чоловічий і жіночий одяг з відкидними рукавами заможного українського і польського населення XVI–XVIII ст.

Зміст

Передмова	5
1602, 28 лютого, Полтсамаа, Інфлянти	8
1602, листопад, Запорозька Січ, о. Базавлук	16
1604, березень, Краків, Польща	21
1605, березень, Кроми, Московія	26
1606, червень, Варна, Болгарія	31
1607, березень, Чахтицький замок, Угорське королівство	38
1608, липень, Перекоп, Кримське ханство	45
1609, 27 грудня, Тушинський табір під Москвою	49
1610, липень, Київ	54
1611, жовтень, Путивль, Московія	60
1612, жовтень, Московський Кремль	63
1614, вересень, Переправа Воїнів у гирлі Дніпра, Кримське ханство	69
1615, червень, Стамбул, Османська імперія	75
1616, 22 липня, Кафа, Крим	79
1616, жовтень, Запорожжя	83
1617, 1 березня, Київ	87
1617, 1 березня, Стамбул, Османська імперія	89
1617, 22 червня, Київ	91
1617, 22 червня, Стамбул, Османська імперія	94
1617, 27 серпня, Київ	96
1617, 27 серпня, Іонічне море між о. Кітера і Сицилією	99
1617, 17 листопада, Київ	101
1617, 17 листопада, Рим, Ватикан	105
1618, 13 квітня, Варшава, Річ Посполита	108
1618, Московщина	113
1619, 15 червня, Запорозька Січ	125
1619, 8 жовтня, поле над річкою Узин, поблизу Білої Церкви	130
1620, квітень, Рим	133
1620, 26 травня, Київ	138
1620, 26 липня, Запорозька Січ	141
1620, 21 листопада, Варшава, Річ Посполита	144
1621, 15 червня, Кагарлик	147
1621, 22 серпня, с. Степанівці, Молдавське князівство	150
1621, 25 серпня, Могилів на Дністрі	154

1621, 27 серпня, ліс над річкою Прут, неподалік с. Костичани, Молдавське князівство	157
1621, Хотин	162
1622, 5 квітня, Київ	174
1622, 27 червня, Стамбул, Османська імперія	179
1623, лютий, Триполітанія, Північна Африка	182
1623, травень, Трахтемирів	186
1625, вересень, Мурафа, Брацлавщина	190
1625, 6 листопада, урочище Ведмежі Лози над Куруківським озером	196
1628, квітень, Кафа, Крим	201
1628, червень, плавні Великого Лугу побіля Січі	207
1630, березень, Боровиця, Черкащина	210
1630, 20 травня, Переяслав	213
1630, 28–29 травня, Переяслав	215
1632, 17 липня, Варшава, Річ Посполита	218
1633, 22 вересня, Смоленськ, Річ Посполита	223
1634, 24 квітня, Сівськ, Московське царство	228
1635, 12 серпня, Кодак, Запорозжя	233
1635, 31 серпня, Піллау, Віслінська затока Балтійського моря, Пруссія	236
1635, жовтень, Шахнів міст на річці Рось під Корсунем	239
1635, 12 грудня, Варшава, Річ Посполита	242
1637, Україна	247
1638, 16 березня, Запорозжя	260
1638, 3 червня, Жовнин	263
1638, 5 серпня, урочище Старець	266
1638, 4 грудня, Маслів Став	269
1639, лютий, Запорозжя	273
1639, грудень, Корсунь	280
1642, травень, Гард на Південному Бузі	284
1645, 19 квітня, Фонтенбло, Франція	287
1646, 20 квітня, Варшава, Річ Посполита	291
1646, 11 жовтня, Дюнкерк, Франція	294
1647, 12 грудня, Чигирин	297
1647, 19 грудня, Бужин	299
1647, 20 грудня, Черкаси	301
1647, 21 грудня, Чигирин	303
<i>Іменний покажчик . . . . .</i>	<i>305</i>